

*В.В. Шур***ГАВАРКІЯ ОНІМЫ Ў ТВОРАХ БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ
ЛІТАРАТУРЫ (НА ПРЫКЛАДАХ З ТВОРАЎ ЯКУБА КОЛАСА)**

У мастацкіх тэкстах сярод самых разнастайных анамастычных адзінак выразна выдзяляюцца гаваркія онімы, якія на фоне кантэксту выяўляюць унутраную форму, ацэначныя ўласцівасці, абумоўленыя сістэмай моўна-выяўленчых сродкаў, створанай майстрамі мастацкага слова, літаратурнымі і фальклорнымі традыцыямі. Такія анамастычныя адзінкі ў творах пісьменнікаў поліфункцыянальныя, яны выконваюць не толькі назывную, ідэнтыфікуючую функцыю – адрозніваюць, індывідуалізуюць асобу (аб'ект) у мастацкім творы, але і валодаюць канатацыйным патэнцыялам – у асноўным выяўляюць экспрэсіўна-эмацыянальныя і іншыя асаблівасці, перадаючы такім чынам адносіны аўтара да носьбіта імя. Такія онімы таксама ўяўляюць яскравы адбітак і вынік літаратурных традыцый і ідэйна-мастацкіх задач канкрэтнага твора і нават канкрэтнага мастака слова. Як адзначаў Ю. Тынянаў, у мастацкім тэксце няма негаваркіх імёнаў... Кожнае імя, названае ў творы, ёсць ужо абазначэнне, якое іграе ўсімі фарбамі, на якія толькі яно здольнае. Яно з максімальнай сілай развівае адценні, каля якіх мы праходзім у жыцці [2, 27]. Такія адзінкі, на думку Г.Басавай, з'яўляюцца адным са сродкаў кароткай, сціслай мастацкай характарыстыкі персанажаў, вызначальным элементам усёй «анамастычнай прасторы» дадзенага твора, які ў цэлым змяшчае шматбаковую лінгвістычную і экстралінгвістычную інфармацыю [3, 228]. Больш падрабязна

выказваецца адносна ролі гаваркіх онімаў у мастацкіх тэкстах М. Гарбанеўскі, які пераконвае, што імёны з'яўляюцца неад'емным элементам формы мастацкага твора, састаўной часткай стылю пісьменніка, адным са сродкаў, які стварае мастацкі вобраз. Яны могуць несці выразна акрэсленую сэнсавую нагрузку і валодаць прыхаваным асацыятыўным фонам, а таксама мець асаблівы гукавы воблік; імёны здольны перадаваць нацыянальны і рэгіянальны каларыт, адлюстроўваць гістарычную эпоху, да якой адносіцца дзеянне рамана, аповесці, апавядання, валодаць сацыяльнай характарыстыкай [4, 4].

Аналіз выкарыстанай і створанай Я. Коласам анамастычнай лексікі сведчыць, што ў яго творах можна выдзеліць некалькі разнавіднасцей гаваркіх онімаў. Напрыклад, у мастацкіх тэкстах пісьменніка выразна выяўляецца ўмелы падбор, дыферэнцыяцыя прозвішчаў, якія характарызуюць іх носбітаў паводле нацыянальнай прыналежнасці. Гэта тыпова беларускія прозвішчы: *Лясун, Дудар, Дзівак, Дубіна, Лукашчык, Брамко, Рагоза, Таўкач, Алейчык, Шаронь, Бандарчык, Плех, Жалабок, Кублік, Садовіч, Садоўскі, Самахвал, Саханюк, Лабановіч і інш.*; польскія: *Дэмбіцкі, Кржэвіцкі, Пржэмыцкі, Патоцкі, Гжыб, Свіда, Крулеўскі, Смілы, Пацеіжкоўскі і інш.*; рускія: *Махроў, Сафонаў, Пятровічаў, Ягадкін, Шалёхін, Лыжкін, Дубровін, Савінкаў і інш.*; украінскія: *Леўчанка, Ахрэменка, Дзячэнка, Мішчанка, Базыленка і інш.*; яўрэйскія: *Пінхалес, Рэзгін, Мардоховіч, Мірман, Найдус, Залкінд, Шварц, Цырлік і інш.*; нямецкія: *Старк, Шміт, Зюмель, Шыкльгрубер, Рэнекамф і інш.*

Адрозніваў пісьменнік прозвішчы, тыповыя тагачасным асноўным сацыяльным групам насельніцтва – сялянам, шляхце, прадстаўнікам духавенства: *Верас, Шкурат, Бабок, Корань, Качан, Барбутовіч, Турсевіч, Трайчанскі, Ставоліч, Срэтун-Сурчык, Пражорыч; Спаскі, Успенскі, Богаўленскі, Уздзвіжанскі;* прозвішчы тыповыя нават пэўным этнаграфічным часткам Беларусі: *Талаш, Рэль, Каль, Малевіч, Баранкевіч, Балук і інш.*; гаваркія антрапонімы, створаныя фантазіяй пісьменніка дзеля спецыяльных літаратурна-эстэтычных мэт. Такія прозвішчы пісьменнік спецыяльна тлумачыць у мастацкіх каментарыях: *Жарстак, Зручны, Скаромны, Гарэльская, Нявідны, Зазюльскі, Тарбецкі, Шчыт і інш.* Шырока пададзены ў творах пісьменніка рэальныя прозвішчы канкрэтных гістарычных асоб, якія, набыўшы вядомасць, таксама характарызуюць іх носбітаў: *Рэльскі, Пушкін, Шырма, Пічэта, Талаш, Савінкаў, Шкуро, Дзянікін, Лучына, Лайола, Рэфармацкі і інш.* На аснове такіх вельмі вядомых рэальных ці створаных пісьменнікамі прозвішчаў узнікаюць у выніку апелятывацыі агульныя назоўнікі ў форме множнага ліку ці ў форме зборных назоўнікаў, якія абагульнена, ацэначна называюць разнастайныя (часцей адмоўныя) грамадскія з'явы: *карнілаўшчына, дзянікінішчына, пугачоўшчына і інш.* У Я. Коласа – *балахоўшчына, баўдзейства, Саханюкі, Станкевічы, Жэлігоўскія, Скірмунты, Кіртыклісы і інш.*, у І. Шамякіна – *бародкаўшчына, гуканаўшчына і інш.*, у К. Крапівы – *жлуктаўшчына, зёлкіны, гарлахаўскія і інш.* Вядомы ў творах Я. Коласа рэальныя, але часткова змененыя прозвішчы, падпраўленыя з пэўнымі літаратурна-эстэтычнымі мэтамі: *Балбоцкі (сапр. Болбат), Бацяноўскі (сапр. Хацияўскі), Семіпалаў (сапр. Самойлаў), Срэтун-Сурчык (сапр. Сертун-Сурчык), Садовіч (сапр. Аляксандр Сянкевіч), Антаніна Мураўская (сапр. Аляксандра Мурашка) і інш.*

Найбольш выразны тып гаваркіх прозвішчаў у творах Я. Коласа – гэта онімы, якія поўнасцю ці часткова суадносны з іх адпаведнікамі апелятывамі – агульнымі назоўнікамі. Лексіка-семантычны кампанент асновы апелятыва ў такіх прозвішчах, на думку некаторых даследчыкаў, з'яўляецца ядром мастацкай характарыстыкі носбіта оніма. Традыцыйна ў мастацкай літаратуры самым прыдатным матэрыялам для характарыстыкі асобы чалавека з'яўляецца эмацыянальна-ацэначная лексіка, якая ў якасці апелятываў звычайна пісьменнікамі

выбіраецца як матэрыял і сродак для стварэння прозвішчаў літаратурных персанажаў. Ад базавай асновы і азначных словаўтваральных фармантаў найчасцей залежыць якасць і ступень эмацыянальнасці семантыкі гаваркіх антрапонімаў [7, 98–102]. У такіх антрапонімах апелятывы выступаюць як актуалізатары і паказчыкі канатацыйных значэнняў у онімах. Большасць такіх прозвішчаў створана семантычным спосабам: *капыт*→*Капыт*, *сусла*→*Сусла*, *мароз*→*Мароз*, *дзівак*→*Дзівак*, *дубіна*→*Дубіна* і г.д. Інакш кажучы, у такіх анамастычных адзінках лексічнае значэнне іх апелятыва характарызуе і сутнасць літаратурнага персанажа [3, 227]. Ажыўленне семантыкі апелятываў у такіх анамастычных адзінках – адна з мэт пісьменніка, свайго роду падказка, якая праз прозвішча, мянушку прапаноўваецца чытачу. Такія гаваркіх прозвішчы ў творах Я. Коласа можна спарадкаваць у наступныя семантычныя групы:

а) онімы, утвораныя ад апелятываў – назваў жывых істот – жывёлін, птушак, рыб, паўзуноў, насякомых, назваў частак іх органаў. Такія прозвішчы, мянушкі характарызуюць іх носьбітаў па якаснях, што ўласцівы жывым істотам: *Бугай*, *Камар*, *Капыт*, *Жук*, *Трацяк*, *Гук*, *Арол*, *Хрушч*, *Мурашка*, *Сарока*, *Лось*, *Бабёр*, *Дод*, *Кукса*;

б) онімы, утвораныя ад апелятываў – назваў прадметаў быту, ежы, начыння, адзежы, рыштунку: *Бойка*, *Каравай*, *Хамуток*, *Каробка*, *Карыта*, *Брыль*, *Бязмен*, *Барыла*, *Ражска*, *Бірка*, *Заноза*, *Брусок*, *Брыж*, *Ваган*, *Труба*, *Тапчан*, *Вочап*, *Швайка*, *Шчыт*, *Балалайка*, *Тачыла* і інш.;

в) онімы, утвораныя ад апелятываў – назваў, якія непасрэдна ці ўскосна ўказваюць на манеру паводзін носьбіта імя, на яго знешні выгляд, звычкі, асаблівасці мовы і інш.: *Губан*, *Мігун*, *Мільгун*, *Трывай*, *Зручны*, *Лагода*, *Ляўшун*, *Малюк*, *Гудзіла*, *Жарстак*, *Дзівак*, *Латак*, *Лысы*, *Хрыпач*, *Бязручка*, *Бязногі*, *Чупрына*, *Кучаравы*, *Галыга*, *Кудлаты* і інш.;

г) онімы, утвораныя ад апелятываў – назваў раслін, іх частак, што характарызуюць іх носьбітаў паводле прымет, якасцяў, уласцівых раслінам: *Хвоя*, *Карэнчык*, *Бабок*, *Корань*, *Качан*, *Дубіна* і інш.;

д) онімы, утвораныя ад апелятываў – назваў прафесій, заняткаў людзей: *Кравец*, *Ганчар*, *Гуль*, *Званар*, *Каваль*, *Кучар*, *Кухарчык*, *Чараўніца*, *Цесля* і інш.

Як гаваркое неабходна разглядаць прозвішча *Амелькі Шчыта* ў апавяданні «Драматург і лірычны паэт». Пад гэтым двухіменнем Якуб Колас вывеў саманадзейнага сялянскага хлапца, які імкнуўся стаць пісьменнікам, хаця для гэтага не меў здольнасцяў і таленту. Амелька марыць, што ў горадзе, дзе ён будзе жыць, «яго накае слава і лёгкі хлеб», «ён чалавек асаблівай катэгорыі: ён – пісьменнік!»

Праз маналогі Амелькі, пададзеныя Я. Коласам няўласна-простай мовай, чытач пераконваецца, што гэты персанаж не паважае сялянскую працу, бацькоў, ён піша камедыю, якая, паводле яго разважанняў, павінна прынесці яму гучную славу. *Што ж абяцае яму камедыя? Перш за ўсё яму дадуць грошы, надрукуюць яго камедыю, пад якой будзе значыцца «Амелька Шчыт». І што тады скажуць яму бацькі? Якімі ласымі вочкамі будуць глядзець на яго дзяўчаты! Але Амелька зірне на іх звысока – не дараслі, маўляў, да мяне!* [1, У, 299]. Значны кантэкст сведчыць, што прозвішча і асабовае ўласнае імя гэтага персанажа ўтрымліваюць канатацыйны падтэкст, які рэалізуецца ў выніку стылістычна кантрастнага злучэння ў адной антрапаформуле прозвішча і асабовага імя: *Амелька* (Амялян, Ямеля), якое ў народным маўленні, фальклорных творах часам выкарыстоўваецца як онім-характарыстыка прастваватага, недалёкага на розумам селяніна (параўн.: у рускіх народных казках – *Ямеля-дурань*). І прозвішча *Шчыт*, апелятыў якога сугучны з фразеалагізмам *са шчытом* – з перамогай, пераможцам (з'явіцца, вярнуцца і пад.). Іменна са славай знакамітага пісьменніка-драматурга марыць Амелька трыумфальна

вярнуцца ў вёску: *Не, брат, дудкі! Амелька ж не дурань, каб не ведаць, што добра і што блага!* [1, У, 299]. Такім чынам, у створанай пісьменнікам антрапаформуле *Амелька Шчыт* падсвядома ўтрымліваецца камічны эфект, які рэалізуецца анамастычнымі кантрастывамі – гаваркім прозвішчам *Шчыт*, якое аманімічна сугучнае са стылёва ўзвышаным фразеалагізмам *са шчытом* – г.зн. з перамогай і прастамоўным уласным ім'ем *Амелька* (Ямеля), якое ў свядомасці носьбітаў мовы ўспрымаецца як тыповае і натуральнае для наймення селяніна-прастака, недалёкага на розум.

У беларускай мастацкай літаратуры выяўляецца некалькі літаратурных персанажаў, якія фактычна ўспрымаюцца літаратурнымі двойнікамі *Амелькі Шчыта*, пра гэта пераканальна сведчыць супастаўляльны аналіз іх учынкаў, разважанняў, а таксама онімаў – уласных ім'енаў, прозвішчаў ці псеўданімаў. Так, у рамане Андрэя Мрыя «Запіскі Самсона Самасуя», які прааналізавала З. Драздова, ёсць вобраз «песняра» *Гарачага* (Пушкінзона), «прыдуркаватага рыфмаплёта, які напісаў і ўсюды чытае паэму «За тваім гарбатым носам нічога не бачу», уяўляючы сябе сапраўдным паэтам. Быў такі сацыяльны тып у жыцці – «паэт Гарачы». І няважна, як зазначае З. Драздова, як ён зваўся – *Гарачы* ці *Гучны* (апошняе прозвішча фігуруе ў коласаўскім сатырычным апавяданні «Драматург і лірычны паэт», дзе мы сустракаем літаратурных двойнікоў мрыеўскага героя – Арцёма Гучнага і Амелюку Шчыта) [5, 370].

Як асобную разнавіднасць апаелятыўных гаваркіх прозвішчаў трэба разглядаць такія онімы, у якіх семантыка апелятыва, яго ўнутраная форма фактычна процілеглая і не адпавядае асноўным тыповым асаблівасцям характару, партрэтнай замалёўцы, сацыяльнаму статусу іх носьбіта. Канатацыйны кампанент такіх онімаў звычайна выяўляецца і рэалізуецца на фоне значнага кантэксту. Так, гаваркім з'яўляецца прозвішча *Спірыдона Зручнага* ў апавяданні Якуба Коласа «Так і трэба ашуканцу», у якім сродкамі сатыры пісьменнік намаляваў абывацеля – канцылярскага пісара, які, на першы погляд, быў *зручным* у тым асяроддзі, якое яго акаляла. Патрэбным, прыгожым, прыстасаваным у сваім асяродку лічыў сябе і *Спірыдон*. У аснову гэтага оніма пісьменнік выбраў апелятыў-прыметнік *зручны* – добра прыстасаваны для выкарыстання; такі, які патрэбен, практычны, выгадны. Аднак мастак слова ставіць *Спірыдона* ў такія камічныя абставіны, што ён па сутнасці страчвае асноўныя асаблівасці *зручнасці* – практычнасць, этычнасць, прыстойнасць, і ў чытача найперш ствараецца ўражанне як аб асобе *процілеглай, нязручнай* у сваіх «змаганнях з п'янствам», заляцаннямі да мясцовых красунь, няўмелым выхваленнем і інш. Такім чынам, прозвішча *Зручны* воляй пісьменніка замацавалася за пісарам у выніку процілеглай па сутнасці аналогіі, якую Я. Колас правёў праз усё апавяданне, звязваючы апісанне партрэта, прыгоды і няўдалыя ўчынкі пісара, што фактычна былі поўнай неадпаведнасцю да значэнняў і дэфініцый, замацаваных за апелятывам гэтага прозвішча. Прыём неадпаведнасці наймення (прозвішча) дзейнай асобе, яе характару, паводзінам, знешнім або ўнутраным прыкметам і ўласцівасцям – зусім не новы ў мастацкай літаратуры, аднак даволі эфектыўны спосаб ажыўлення канатацыйнай сутнасці оніма.

У гэту разнавіднасць гаваркіх прозвішчаў адносім і онім-характарыстыку *Скаромны*, якім Я. Колас ідэнтыфікаваў панямонскага сядзельца ў аповесцях «У глушы Палесся» і «На ростанях». Сам Кузьма Скаромны лічыў сябе «чалавекам сур'эзным, салідным». На самай справе ўсё было наадварот: *Скаромны быў чалавек з прэтэнзіямі на інтэлігентнасць..., меў нахіленне да брудных анекдотаў, любіў яшчэ гуляць у карты, але пабойваўся жонкі* [1, IX, 203]. У гэтым оніме пісьменнік мэтанакіравана выяўляе неадпаведнасць канатацыйнага значэння прозвішча паводзінам і характару персанажа, бо апелятыў оніма *Скаромны* – царкоўны тэрмін, які абазначае забарону ежы ў час посту (на мяса, сала, малака). Магчыма,

«спрацоўваюць» наадварот і асацыятыўныя аналогіі са словам *скромны* – стрыманы, умераны, прыстойны, які нічым не вызначаецца і інш. Такім чынам, кантэкст сведчыць, што напямонец Кузьма і *не скромны*, і *не сціплы*, што пацвярджаецца апісаннем яго паводзінаў. Неадпаведнасць прозвішча характару і ўчынкам яго носьбіта – не менш эфектыўны прыём выяўлення ў оніме канатацыйнага зместу і актуалізацыі яго ўнутранай формы. Між іншым, махляр-нарыхтоўшчык *Скаромны*, які нясціпла сябе паводзіць, парушаючы ўмовы дагавору з калгасам, пададзены таксама ў камедыі А. Макаёнка «Таблетку пад язык». Дзед *Цыбулька* гнеўна асуджае гэтага раённага прайдзівсета за яго авантурызм і валакіту. Выкарыстоўваецца гэты спосаб (збліжэнне ці супастаўленне апелятываў і гаваркіх онімаў, утвораных ад іх) для стварэння камізму, горкай іроніі. Так, І. Лепешаў, аналізуючы мову твораў К.Крапівы, паказвае, як драматург, супастаўляючы слова *лапата* і прозвішча *Лапато*, укладвае ў вусны калгасніцы Алены Максімаўны («Брама неўмірунасці») іранічны заклід у адрас тых, хто перайначвае, прыхарошвае сваё прозвішча, якое нібыта не зусім далікатнае. На пытанне Дабрыяна: «*А як вас зваць?*» яна адказвае: «*Прозвішча – Лапата. Ну, а пішуць – Лапато Алена Максімаўна*» [6, 55]. У гэтым кантэксце ў якасці экспрэсіўнага сродку драматург наўмысна выкарыстаў мімезіс з мэтай стварыць камічны эфект, ужыўшы паўторна скажонае прозвішча *Лапато* ў рэпліцы Алены Максімаўны, якая наіўна лічыць, што яно гучыць больш далікатна, чым яго натуральны варыянт *Лапата*. Хаця эфект ад такога ўжывання дыяметральна процілеглы. Гэта тыповы прыклад «наўмыснага выкарыстання ў маўленні некаторых характэрных асаблівасцей чужога маўлення з мэтай перадражніць або высмеяць яго адрасанта» [8, 46]. У гэтым выпадку скажонае прозвішча нагадвае мянушку, а, як вядома, такое перайначванне заснавана на перадражніванні, перакрыўліванні, у аснове яго ляжыць мімезіс. Свядомае скажэнне, аддаленне ад гукавой і семантычнай сутнасці апелятываў у такіх прозвішчах – мэта тых, хто перайначвае такія онімы. У маўленні ж даволі часта гэта прыводзіць да процілеглых вынікаў. Безумоўна, на гэта не раз звярталі ўвагу пісьменнікі, ствараючы вобразы прыстасаванцаў, адшчапенцаў, тых, хто вельмі хутка забываў родную вёску, радзіму, мову бацькоў.

Такім чынам, рэпрэзентамі, актуалізатарамі канатацыйных значэнняў у разгледжаных разнавіднасцях гаваркіх онімаў выступаюць апелятывы, ад якіх утвораны онімы, а ў мімезісных канструкцыях – рэмаркі і рэплікі з онімамі, іх канатацыйны аспект найчасцей выяўляецца на фоне шырокага ці сітуацыйнага кантэксту. У гэтых адзінках воляй пісьменніка, як правіла, рэалізуецца узуальнае (слоўнікавае) значэнне апелятыва, а таксама аказіянальнае, якое ўласнае імя набывае ў канкрэтным кантэксце, перадаючы характарыстычную накіраванасць оніма, абумоўленую мастацкай ідэяй твора і яе аўтарскай інтэрпрэтацыяй.

Літаратура

1. Колас Якуб. Збор твораў: У 12-ці т. – Мн., 1961 – 1974.
2. Тынянов Ю. Архаісты і новатары. – М., 1929.
3. Басава Г. Літаратурныя антрапонімы як элемент «анамастычнай прасторы твора» // Беларуская мова ў другой палове ХХ ст.: Матэрыялы міжнар. навук. канф. (22–24 кастрычніка 1997 г.). – Мн., 1998.
4. Горбаневский М.В. Ономастика в художественной литературе. – М., 1988.
5. Драздова З.У. Творчасць А.Мрыя і Л.Калогі: Стыльвыя асаблівасці. – Мн., 1997.
6. Лепешаў І.Я. Стылістычны аналіз літаратурнага твора. – Мн., 1981.
7. Грынёва В.П. Антрапонімы ў функцыі характарыстычных сродкаў у мастацкай прозе // Беларуская мова ў тэксце і ў сістэме мовы. – Мн., 1994.

---

8. Рагаўцоў В.І. Мімезіс і яго стылістычная роля ў беларускай драматургіі // Веснік Брэсцкага універсітэта: Літаратуразнаўства. Мовазнаўства. Педагогіка. Гісторыя. – 2001. – № 5.

Summary

The article considers the most typical peculiarities of homonymosis nouns and corresponding surnames in the works by J. Kolas, gives explanations of appearance of connotations in them.

Поступила в редакцию 18.10.02.